

ՀԱԿՈԲ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ԶՐԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԴԻՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱԿԵՐԱԳՐԵՐԸ
ԵՎ ՇԱՀ ՍԱՖԻԻ 1638 թ. ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԵՐ

Միջնադարյան Հայաստանի հողատիրության պատմությունը սերտորեն աղերսվում է նույն ժամանակաշրջանի զրատիրության իրավունքի հետ:

Թեև հողատիրության տարրեր ձևերի հետ միասին, քիչ թե շատ հետազոտված է նաև զրատիրության հարցը¹, սակայն գեռես լիովին չեն ճշգրտված զրի նկատմամբ ֆեոդալական սեփականության հիմնական ձևերը:

Հայկական սկզբնաղբյուրներին զուգահեռ XVI—XVIII դդ. պարսկերեն կալվածագրերը մեծ շափով նպաստում են պարզաբանելու ջրի սեփականության իրավունքի հետ առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Այդ վավերագրերը առաջին հերթին գալիս են հաստատելու այն իրողությունը, որ թեև կալվածագրերում հատկապես նշվում էր, որ գյուղատիրոջ կամ մալիքի սեփականատիրական իրավունքը տարածվում էր գյուղի սահմաններում գտնվող բոլոր հանդերի, լեռների, դաշտերի, գետերի, ջրերի ու ջրանցքների և այլնի վրա, սակայն քիչ գեպքերում էր, որ գյուղատիրը հանդես էր գալիս նաև որպես իր մուլքը հանդիսացող գյուղի հանդերը ուսուզող ջրանցքների ու առուների իրավական սեփականատեր:

Գյուղատիրոջ ֆեոդալական սեփականատիրությունը իր մուլքը հանդիսացող գյուղի սահմաններում գտնվող բոլոր հարստությունների, այդ թվում նաև ջրային ռեսուրսների՝ գետերի, լճերի, ջրհորների և այլնի վրա հաստատվում էր միայն դրանց օգտագործողներից որոշյալ քանակի ռենտա գանձելու իրավունքը: Փաստորեն ջրերի նկատմամբ ֆեոդալական սեփականության իրավունքը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում արտահայտվում էր սովորական հողերի համեմատությամբ զրարրի հողերից կրկնակի ռենտա գանձելու պրակտիկայով²: Սակայն դա սոսկ ֆեոդալական սեփականության իրավունքն էր միայն, որից անկախ ոռոգման սիստեմում գործում էին սեփականատիրության շատ ավելի որոշակի սկզբունքներ:

1 Թաղ. Ավելալբեկյան, Բահրան և մուլքը 17—18-րդ դարերում (Հայագիտական հետազոտություններ), Երևան, 1969, էջ 426, 429, Ա. Պողոսյան, Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանությունում 17—18-րդ դդ. և էջմիածինը որպես խոշոր հողատեր, «Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ» հ. 13, Երևան, 1940, էջ 177—179; Բ. Մ. Արյունյան, Կրոնոյ մոնաстыրության գործում էր միայն, որից անկախ ոռոգման սիստեմում գործում էին սեփականատիրության շատ ավելի որոշակի սկզբունքներ:

2 Ա. Դ. Պապայան, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI—XVII вв. Ереван, 1972, стр. 182—287.

Աղքյուրները միարերան վկայում են, որ զրի սեփականատիրության իրավունքը մեծ մասամբ վերապահված է եղել այն անձնավորությանը, որի նախաձեռնությամբ և միջոցներով ու ջանքերով հանվել է տվյալ ջրանցքը: 1722 թ. մի կալվածագրում, ըստ որի, Օշական գյուղի համայնքը էջմիածնին է վաճառում գյուղի առվի $\frac{1}{3}$ մասը, ընդգծված է, որ «հիշյալ առվի վրա կատարված աշխատանքի և ծախքի իրավունքը պատկանում է նույն գյուղի ռայախներին»³: Դա նշանակում էր, որ այդ ջրանցքի համայնքային սեփականությունը պայմանավորված էր այն բանով, որ այն կառուցված էր ռայախների սեփական միջոցներով և համատեղ աշխատանքով:

Նույն սկզբունքով որևէ ջրանցք կարող էր պատկանել մասնավոր անհատի կամ կալվածատիրոջ, եթե վերջինս ծախսելով որոշ գումար նոր առու էր հանել տալիս: Այս մասին ևս աղքյուրներում բազմաթիվ վկայություններ կան:

Այսպիս օրինակ, պահպանվել է Փիլիպպոս կաթողիկոսի (1633—1655) Շահ Արքաս II-ին ներկայացրած 1650 թ. խնդրագիրը, որտեղ այլ հարցերի շարքին զեկուցված է նաև, որ մեծ ծախսերի գնով նրան հաջողվել է Արագածի հյուսիսային լանջերից դեպի արևմուտք հոսող ջրերի հունը փոխել և բերել խառնել Քասախ գետին: Շնորհիվ զրա, ավելացել են ոռոգման հնարավորությունները, ընդարձակվել է շրջակա գյուղերի ցանքատարածությունը և բարձրացել բերքատվությունը⁴:

Խոսելով այս խնդրագրի մասին, Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին հիշում է նույն թվականին շահ Արքաս II-ին ներկայացված մի այլ խնդրագիր, որով Փիլիպպոս կաթողիկոսը ավելի մանրամասն զեկուցել է շահին, բողոքելով շրջակա գյուղերի բնակիչներից, որոնք շեն ուզում ճանաշել վանքի իրավունքները այդ ջրերի նկատմամբ: Շահն այս խնդրագրի վրա տվել է իր հրամանը, կարգադրելով, որ գետի ամբողջ ջուրը բաժանվի երկու հավասար մասերի, կեսը վանքին և մյուս կեսը՝ մերձակա այն գյուղերին, որոնց սահմաններով անցնում է գետը⁵:

Խնդրագրում Փիլիպպոս կաթողիկոսի բերած զրի քանակը մոտավորապես նշված է 6—7 ջրաղացի զրի շափ, սակայն Սիմեոն Երևանցին միշտ շեշտում է «որ է ինն ջրաղացի ջուր»: Կարեռը սակայն այն է, որ շահը, ելնելով ընթացիկ օրենքներից, հաստատել է զրի ակունքներից հանվող առուների վրա թափված

³ Մատենագարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1 գ, վագ. 289,

حق السعى واعانى

نَهْر مَزْبُور تَعْلُق بِرِعَيَايِي فَرِيدَ مَزْبُورِ دَارِد

⁴ «Մատենագարանի պարսկերեն վավերագրերը», 1, Հրովարտակները, պրակ երկրորդ, կաղմեց Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1959, վագ. 39:

⁵ Սիմեոն Երևանցի, Զամրո, Վազարշապատ, 1873, էջ 191—192, 213: Փիլիպպոս կաթողիկոսի այս խնդրագրին և շահի հրամանագրին Սիմեոն Երևանցին անդրադառն է մի քանի անգամ, միշտ շեշտելով Քասախ գետի ջրերի նկատմամբ էջմիածնի ունեցած սեփականատիրական իրավունքները: Ավ քանի որ այս հույժ կարնոր փաստաթուղթը ինչ-որ պատճառներով անհետացած է եղել վանքի դիվանից, նաև անհրաժեշտ է համարել մանրամասն պատմել այդ մասին, նկարագրելով նաև զրի բաժանման արարողությունը և ավելացնելով, որ «այս կանոն յայնմ օրէ տարածեալ հոշակի յերկրոշ Երևանու և արձանանայ յամեննեսին ի հայս և ի տաճիկս, և է այսպէս մինչև ցայսօր մինչ զի՞ եթէ կանանց և մանկանց երկրիս ևս հարցանիցնս զորպիսութիւնէ շրոյս այսմիկ, պատասխանեն թէ՝ կէսն էջմիածնի է և կէսն երկրիս: Բայց շահաւոր և օգտակար ռադամս այս զրը զրէ Շահապատն, որպէս ասացաք, ոչ զիտեմ առ խանն մնայ և ոչ տան Աթոռոյս, և այնպէս անհնտանայ, թէ լԱթոռոց կորնչի: Զի մեք ոչ տեսաք, թէպէտ շատ որոնեցաք և խնդրեցաք» (նույն տեղում, էջ 192):

աշխատանքից ու կատարված ծախսերից բխող սեփականության իրավունքը: Բայց և այնպես, քանի որ գետը միշտ էլ հոսել է այդ գյուղերի սահմաններով և նրա ջրերից գյուղացիները օգտվել են իրենց հանած առուներով, ուստի ճշգրտված է միայն օգտագործվելիք ջրերի քանակը:

Թե որքան կայուն էին Հիշյալ ջրերի նկատմամբ հաստատված էջմիածնի վանքի սեփականատիրական իրավունքները, կարելի է եզրակացնել այն փաստից, որ զրանք հետագայում ևս խոտորեն պաշտպանվել են թե՛ տեղական խաների և թե՛ թուրք իշխողների կողմից: XVIII դարի 20-ական թվականներին, երբ նորից մոտակա գյուղերի ույաթները փորձել են անտեսել էջմիածնի իրավունքները, Երևանի Ռազար փաշան ցանկանալով ընթացք տալ էջմիածնի բողոքին, դիմել է Շար'ին, որը հիմնվելով շահ Աբրաս II-ի Հիշյալ Հրամանագրի վրա, նորից հաստատել է, որ ջրի կեսն է միայն պատկանում գյուղերին, իսկ մյուս կեսը՝ վանքի սեփականությունն է. «Հիշյալ ջրանցքի ամբողջ ջուրը կիսվեց, կեսը տրվեց վանքին, իսկ մյուս կեսը՝ Հիշյալ 20 գյուղերին և վեճը հարթվեց»,—ասված է Շար'ի որոշման մեջ⁶, որը հաստատված է Ռազար փաշայի հետեւյալ մակագրությամբ. «Թող վարվեն ըստ Շար'ի որոշման և այսուհետ Հիշյալ ջուրը օգտագործեն միայն կես առ կես, ոչ ավել լինի, ոչ պակաս»⁷:

Այս ժամանակ, որ այս որոշումը առանձին երեսով չէր և բխում էր հնուց անտի հաստատված օրենքներից, կարելի է եզրակացնել թեկուզ այն փաստից, որ 1732 թ., երբ մշեցի կամ խոշարեցի Արքահամ կաթողիկոսը Մեծամորի վերին հոսանքներից փորձում է մի նոր առու հանել, տեղական Շարի ատյանն ու թուրքական իշխանությունները, լսելով գյուղացիների բողոքը, որոշում են, որ այդ նոր առվի ջրի կեսը պետք է պատկանի էջմիածնին, իսկ մյուս կեսը՝ այն գյուղերին, որոնցով անցնելու է առուն⁸:

Зеңпәлаңақынан Հողատիրության տարբեր ձևերի առկայության պայմաններում, անձնական միջոցներով առուներ հանելու, զրի նոր ակունքներ հայտնաբերելու կամ Հորատման ու քանքաների միջոցով ստորերկրյա զրերից նոր քաշրիզներ բանալու և այդպիսիք որպես սեփականություն օտարելու մասին բավական ուշադրավ փաստաթղթեր են պահպանվել: Դրանք առավելապես վերաբերում են XVI—XVIII դարերին և հետաքրքիր են հատկապես զրի մեծ

حرق مزبورك صوبي جمله 6 Մատենագարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1 դ, մայ. 304.
معن فتيله تنصف اولنوب نصفی اوچ کلیسایه و نصف آخری یگرمی
پاره قریبیه ویریلوب نزاعلری نطعم اولندي

اعلام شرعیه سی موجبنجه عمل اولنوب بعد الیوم ما⁷ *سنه ۱۴۰۷*

مزبوری مناصفه اوزره استئقا ایدوب زیاده و نقصان ایتدرلمیه دیو

8 նույն տեղում, թղթ. 1 գ. վար. 339, 340, հմմտ. Զամբռ, էջ 200. «...և շաբն վճռէ թէ չուրդ այդ որբան և կայցէ՝ երկու բաժին լիցի, մին բաժինն քերպղին և միւսն այնց զեօղորբէիցն՝ ընդ որովք անցանէ առուն և չուրդ այդ»: Ուշապրավ է այս տեսակիտից այն փաստը, որ Մխիթար Գոշի Դատաստանադրի տարրեր խմբագրություններում հանդիպում ենք երկու հակառիք հոգվածների: Մի դեպքում՝ «զետք յորոց հոսին սահմանաց ոչ է, բայց առ որ հասանեն», իսկ մյուս դեպքում՝ «զետք ուստի ակն ելանէ նոցա է, և ոչ առ որ հասանեն» (Մխիթարայ Գոշի Դատաստանադր հայոց, Վաշան ծ. վարդապետ Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 327): Դժվար չէ նկատել, որ XVII դարին վերաբերող վերոհիշյալ երկու դեպքերում էլ չըի սեփականության իրավունքը բաժանված է ակունքի տիրոջ կամ առուն հանողի և առվի ճանապարհին գտնվող պյուղերի միջև:

ու փոքր շափերով վաճառքի և օգտագործման սկզբունքների ու եղանակների մասին տվյալներով:

Յարդ կատարված ուսումնասիրությունները դեռևս հնարավորություն չեն տալիս որոշակի գաղափար կազմելու ջրաշափման ընդհանուր սկզբունքների վերաբերյալ, որքանով որ դրանք ըստ տեղի և ժամանակի բավական տարրեր են եղել: Դրանով հանդերձ մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը թույլ են տալիս ասելու, որ ջրաշափումը կատարվել է և ըստ ժամանակի կամ հոսքի տևողության:

Զրի շափի միավորները նոյնպես առանձին շրջաններում տարրեր են եղել: Զրի սեփականության տարրեր շափերի մասին որոշակի տեղեկություններ են տալիս հատկապես այն վավերագրերը, որոնք վերաբերում են այս կամ այն սեփականատիրոջ, որեւէ առվի կամ ջրանցքի ջրի մի մասի նկատմամբ ունեցած սեփականատիրական իրավունքին: Այդպիսին է, օրինակ, Փիլիպպոս կաթողիկոսի վերոհիշյալ խնդրագրի առնչությամբ՝ «տրված շահ Արքաս II-ի հրովարտակը», որով հաստատված են էջմիածնի իրավունքները Քասախ գետի ջրերի կես մասի նկատմամբ: Նույնպիսի սեփականության օտարման մասին է խոսում նաև 1722 թ. մեզ արդեն ծանոթ կալվածագիրը, ըստ որի, Օշականի համայնքը իր առվի ^{1/3} մասը վաճառում է էջմիածնին:

Նման դեպքերում մենք գործ ունենք մի ամբողջական միավորի որոշյալ մասի նկատմամբ ունեցած սեփականատիրական իրավունքի հետ: Տվյալ գետի կամ ջրանցքի ջրի առատանալու կամ նվազելու հետ միատեղ ավելանում կամ պակասում էր յուրաքանչյուր բաժնետիրոջ բաժինը, որը իրավական փաստաթղթերում, կալվածագրերում և հրովարտակներում պարսկերեն անվանվում էր «սահմ - ըշա» (բաժին):

Շահ Թահմազ I-ի Մակվի թաղեոս առաքյալի վանքին տված հիջրեթի 969 (1562) թ. հրովարտակում նշված է, որ «Ղարաբիլիսայի հանդին Արքայուն զյուղի գետի վեց բաժնից երեք բաժին ջրի իրավունք է տրված»⁹ ինչպես սույն փաստաթղթում, այնպես նաև ամենուրեք պարսկալիզու վավերագրերում և գրականության մեջ որեւէ ջրից ոռոգման նպատակով օգտվելու իրավունքը, որ պարսկերեն բառացի կոչվում էր «ջրի իրավունք» («Ջա - հակարե») դիտվել է որպես սեփականություն կամ «մուլք» և որպես այդպիսին ժառանգվել է սերնդից սերունդ կամ ենթարկվել տարրեր կարգի օտարման¹⁰:

Զրի սեփականության տարրեր ձեւը և կատեղորիաների մասին բավական արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Սիմեոն Երևանցին «Զամրոի» 18-րդ դիմում, նպատակ ունենալով ծանոթացնել իր հետնորդներին վանքի ջրատիրական կարողությունների հետ: Այստեղ նա մանրամասն անդրադառնում է նաև Փիլիպպոս կաթողիկոսի վերոհիշյալ ձեռնարկումներին և ապա Օշականի, ինչպես նաև Երևանի Դալմայի առվին և այլ կառուցած, զնած կամ վակիֆ ստացած ջրանցքների ու ջրամբարների, ճշտելով նաև այդ ջրերի բանակն ու ոռոգման հնարավորությունները:

Այստեղ դժվար չէ նկատել, որ մեծաքանակ ջրերի շափի միավորը մեկ ջրաղացին բավարարելու շափով հոսող ջուրն էր: Այդպես էր հաշվված, օրի-

⁹ «Հրովարտակներ», I, մաֆ. 16 յ շ (օհակ) աշ (قرآن کلیسا) ու աշ (قرآن از کوین از مقرر است رود خانه)

¹⁰ Տե՛ս «Կարվածագրեր», կազմեց Հար. Արքահամբան, Երևան, 1941, էջ 109—125:

նակ, Փիլիպպոս կաթողիկոսի բերած ջուրը, որ պարսկերեն վավերագրերով նշված է 6—7, իսկ «Զամբռում»՝ մինչև 9 ջրաղացի շրի շափ:

Ինչպես «Զամբռում», այնպես նաև հայերեն ու պարսկերեն դիվանական վավերագրերում ավելի հաճախ հանդիպում է բահով հաշվվող շափը՝ «մեկ քահ ջուր», «երկու քահ ջուր» և այլն. Դա նշանակում էր, որ հոսող ջրի տրամադիքը հավասար էր քահի բերանի լայնքին: Այս շափը քավական տարածված է եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Ազրբաջանում և Իրանում¹¹:

Զրաշափման տարածված միավորներից էր նաև «թուխզը», որը փաստությունները, որոնք հիմնականում վերաբերում են ազուկեցի Խոչենց Մեհրաբի որդի Թումանի նախաձեռնությամբ բացված աղբյուրի շրերին: 1662 թ. Հիշտակագրությունների մեջ նա արձանագրում է. «Ազուկիս Սնասեց կհափ (պետք է լինի «կնաւ»—Հ. Փ.) լին անունն Գ(3) կհաւ կասին. այս կհափս Բ(2) կհաւն քուացելայ, ջուրն ցամաքել, ահայ ազուկացի այր ոմն անունն Խօշինց Թուման, այս Թումանս այս կհափս մին կհաւն հանեց, մին մատն ջուր եկաւ, ձգեց յուր այգին, որ է թվին ՌՃԺԱ (1111): Այս Թումանս իւր այրին կհավովն ծախեց սուրբ Թումայի առաջնորդ Պետրոս վարդապետին»¹²:

Ուշագրավ են այս տեսակետից Զաքարիա Ազուկեցու հաղորդած տեղեկությունները, որոնք հիմնականում վերաբերում են ազուկեցի Խոչենց Մեհրաբի որդի Թումանի նախաձեռնությամբ բացված աղբյուրի շրերին: 1662 թ. Հիշտակագրությունների մեջ նա արձանագրում է. «Ազուկիս Սնասեց կհափ (պետք է լինի «կնաւ»—Հ. Փ.) լին անունն Գ(3) կհաւ կասին. այս կհափս Բ(2) կհաւն քուացելայ, ջուրն ցամաքել, ահայ ազուկացի այր ոմն անունն Խօշինց Թուման, այս Թումանս այս կհափս մին կհաւն հանեց, մին մատն ջուր եկաւ, ձգեց յուր այգին, որ է թվին ՌՃԺԱ (1111): Այս Թումանս իւր այրին կհավովն ծախեց սուրբ Թումայի առաջնորդ Պետրոս վարդապետին»¹³:

Մի այլ տեղ նույն անձնավորության շանքերով բացված այլ աղբյուրից հոսող ջրերի քանակը նշելիս Ազուկեցին օգտագործում է «լուկա» (խողովակ) տերմինը, խոսքն անշուշտ որոշյալ տրամագծով խողովակի մասին է, որն ընդունված է եղել տվյալ վայրում, որպես զրաշափման միավոր¹⁴:

Աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ վերոհիշյալ շափերը վերաբերում են անընդհատ հոսող ջրերին: Այսինքն ջրի տվյալ քանակի հոսքը չէր սահմանափակված նաև ինչ-որ ժամանակով: Հոսքի տեսողությամբ կամ ժամանակով շափում էին այն ջրերը, որոնք հատկացված էին որոշակի հողատարածությունների կամ այգիների ոռոգման:

«Զամբռի» նույն պլիսում Սիմեոն Երևանցին թվարկում է նաև տարբեր ակունքներից կամ քահրիզներից զանազան ուղիներով ձեռք բերած ոռոգման իրավունքների մասին, որը նա անվանում է «շափաջուր»: Այդ ջրերի քանակը, սակայն, նա շափում է միայն հոսքի տեսողությամբ՝ օրերով կամ շաբաթներով՝ «մէկ շաբաթէն ջուր», «երկու շաբաթէն ջուր» կամ «13 օրեն մէկ, մէկ աւոր ջուր» և այլն: Այդ նշանակում էր, որ տվյալ աղբյուրի կամ քահրիզի ջուրը, որքան որ կար, մեկ շաբաթ, երկու շաբաթ կամ 13 օրը մէկ, լրիվ 24 ժամ պետք է հոսեր դեպի վանքապատկան հանդերն ու այգիները: Թեև չէր բացառվում նաև այդ իրավունքի ժամանակավոր օտարումը այլ հողագործների ու այգետերերի, մանավանդ, որ դրանք մեծ մասամբ վերաբերում են Թավրիզում, տարբեր առիթներով վակֆ ստացած ջրերին: Այս ջրերը սովորաբար

11 «Զամբռ», էջ 154, 212, հմմտ. «Հրովարտակներ», II, վավ. 11, 26, տե՛ս նաև սույն հոդվածին առընթեր հրապարակող շահ Ասթիի հրովարտակը:

12 «Կալվածագրեր», կազմեց Հար. Արրահամյան, Երևան, 1941, վավ. 9:

13 Զաքարիա Ազուկեցի, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 140—141:

14 Նույն տեղում, էջ 140:

հաշվում էին շարաթով, որը ժողովրդական լեզվով, աղքացաներեն կոչվում էր «Հավթադի»^{15:}

Սակայն ոռոգման իրավունքը հայերեն վավերագրերում ավելի հաճախ շափում է «գլխով»: Արձանագրելով, որ այսինչ քահրիդից մեկ, երկու, չորս կամ ավելի գլուխ չուր պատկանում է որևէ անհատ սեփականատիրոջ կամ կրոնական հաստատության, միաժամանակ անպայման նշվում էր, թե շարաթվա որ օրերին է տեղի ունենալու ոռոգումը^{16:} Աս, իհարկե, նույնպես կարելի է զիտել որպես շրաշափման այնպիսի ձև, որի հիմքում ընկած է հոսքի տևողության որոշակի ժամանակով սահմանափակման սկզբունքը: Այստեղ նույնպես ուշագրավ է այն փաստը, որ այս ձևով շափվող ջրի օգտագործման իրավունքը ևս դիտվել է որպես սեփականություն և ենթարկվել տարրեր կարգի օտարման^{17:}

Աղբյուրներից հոսող որոշակի տրամաշափով ջրերի կամ «կանաթների» (օլաշ) ժամով կատարվող հաշվարկը առավելապես կիրառվում էր պաղատու, ինչպես նաև խաղողի ալգիների ու բանջարանցների ոռոգման ժամանակ:

Հիջրեթի 1090 (1679) թ. Օրդուրադի Շարի առյանում կազմված մի ընդարձակ կալվածագրում մանրամասն խոսվում է այն մասին, որ վերոհիշյալ Խոչենց Մեհրաբի որդի Թումանը ունեցել է, անձնական միջոցներով հանած, մի այլ ազրյուր (կանաթ), որի ջրի ընդհանուր քանակը հաշվվում էր 80 ժամ: Այդ ջրով նա ոռոգում էր իր խաղողի և այլ պտղատու այգիները: Ակսած Հիջրեթի 1082 (1671) թվականից, նա այդ այգիների մեծ մասը համապատասխան քանակի ջրով մաս առ մաս վաճառում է նախ ոմն ազուկեցի Կարախանի որդի Խսմիխանին, որն իր հերթին վերստին վաճառում է Խասսե-յի շարիֆի զուլամ, հետագայում Ազուլիսի Քալանթար Խսախան-բեկի որդի Մուսա-բեկին: Վերջինս Թումանից զնում է ևս երկու տախտակ խաղողի այգի 24 ժամ ջրով, և այսպիսով, ըստ կալվածագրի վերջում կատարված հաշվարկի, հիշյալ 80 ժամ ջրի 62 ժամը, համապատասխան տարածությամբ այգիներով դառնում է Մուսա-բեկի սեփականությունը^{18:}

Վերոհիշյալներով, իհարկե, շեն սահմանափակվում ջրի սեփականատիրության ձևերն ու օգտագործման ու բաշխման ժամանակ կիրառվող շրաշափման սկզբունքները: Սույն համառոտ ակնարկով մենք միութեացինք միայն վավերագրական սկզբնաղբյուրների ընդհանուր նյութերի հիման վրա թուոցիկ կերպով ժանոթանալ XVI—XVIII դդ. ջրի սեփականության իրավական հիմունքներին և շրաշափման ու օգտագործման առավել տարածված մի քանի ձևերի հետ:

Կատարված հպանցիկ հետազոտությունը, սակայն, դալիս է մի անգամ ևս հաստատելու այն իրողությունը, որ պատմողական սկզբնաղբյուրներին զուգահեռ դիվանական փաստաթղթերը, իսկ առավել ևս պարսկերեն պաշտոնական վավերագրերը հսկայական փաստական նյութեր են սկարունակում, որոնց ավելի հանգամանալից ու ամրողական հետազոտությունը մեծ շափով կարող է նպաստել ֆեոդալական հողատիրության կարևոր խնդիրներից մեկի՝

15 «Կարվածագրեր», կազմեց Հար. Արքահամյան, Երևան, 1941, վագ. 96:

16 Նույն տեղում, վագ. 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93:

17 Նույն տեղում:

18 Մատենադարան, Կրդկ. դիվան, թղթ. 17, վագ. 171:

շրատիրության պատմության առավել լիակատար և համակողմանի ուսումնասիրությանը:

* * *

Չեռնարկելով Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի պարսկերեն վավերագրերի մատենաշարացին հրատարակությանը, բնագրագիտական աշխատանքների ընթացքում հաճախ առիթ ենք ունեցել անդրադառնալու նաև որոշ հայագետների անցյալում այս բնագավառում կատարած աշխատանքներին, ընդգծելով, հատկապես, այդ ուսումնասիրությունների շնորհիվ տարրեր մշակութային կենտրոններում կամ եկեղեցական հաստատություններում պահպանված պարսկերեն վավերագրերի մասին մեզ հասած տեղեկությունների նշանակությունը¹⁹:

Որքան ավելի ենք ծանոթանում նախահեղափոխական շրջանի հայագիտական գրականությանը, այնքան ավելի համոզվում ենք, որ Հայաստանի մեծ ու փոքր վանքերի դիվանական վավերագրերի ոչ մեծ մասն է մեզ հասել: Ել շենք խոսում առանձին արևելահայ ազնվական ընտանիքների իրավունքներին վերաբերող դիվանական նյութերի մասին, որոնցից նույնպես հատուկնությունը վավերագրեր են պահպանվել:

Նախասովետական ուսումնասիրողների մեծ մասը չի տիրապետել պարսկերենին և վավերագրերից օգտվել է միայն թարգմանչի միջնորդությամբ, նպատակ ունենալով սոսկ վերահասու լինել բովանդակությանն ու օգտագործել գրանք իրենց հետաքրքրող հարցերի լուսաբանման համար:

Ոմանք, սակայն, փորձել են տալ նաև իրենց ձեռքն անցած վավերագրերի թարգմանությունները: Այս բնագավառում առավել մեծ երախտիք ունեն Ս. Զալալյանցն ու Մ. Սմբատյանցը, որոնց կատարած աշխատանքներին, ինչպես արդեն ասվեց, հաճախ առիթ ենք ունեցել անդրադառնալու: Նշենք միայն, որ օտար, մեծ մասամբ ոչ այնքան զրագետ պարսկագետների միջնորդությամբ կատարված այդ հայերեն «թարգմանությունները» զգալի շափով հեռացած լինելով բնագրերից, չեն կարող բավարարել ներկայիս բնագրագիտության և աղբյուրագիտության պահանջները:

Բարեբախտաբար պահպանվել ու մեզ են հասել Ս. Զալալյանցի հրատարակած վավերագրերի խնամքով հանված պատճենները, որոնց մի մասը ընդգրկված է «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Հրովարտակներ» շարքի արդեն լույս տեսած պրակներում²⁰: Մյուսները ևս ժամանակագրական կարգով, նույն ձևով լույս կտեսնեն: Ավելի բարվոր վիճակում են գտնվում Մ. Սմբատյանցի «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի» աշխատության հավելվածում հրատարակված վավերագրերը, որոնց պարսկերեն բնագրերը պահպանվել են ներկայումս Մատենադարանի «Անհատական արխիվների» բաժնում գտնվող «Մելիք-Շահնազարյանների գործում»²¹:

1904 թ. լույս տեսած «Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակա և շրջակայից նորա» աշխատության մեջ Մ. Սմբատյանցը հրատարակել է նույն

19 Տե՛ս «Հրովարտակներ», I, էջ 12, 17:

20 Տե՛ս «Հրովարտակներ», I, վալ. 3, 6, 18, 2-րդ 5, 7, 2, 3

21 Մատենադարան, Անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 241, գործ 1, վալ. 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 44, 47, 49, 51, 58, 126, 127:

վանքի դիվանում գտնվող մի բավական արժեքավոր վավերագիր, որի ընազիրը մեզ չի հասել, կամ ավելի ճիշտ, ցարդ մեզ չի հաջողվել գտնել այդ վանքի դիվանի հետքերը, որտեղ կարող է պահպանված լինել նաև հիշյալ վավերագիրը:

Ինչոր նկատառումներով, սակայն, Մ. Սմբատյանցը այս վավերագիրը հրատարակելիս ավելի մեծ խնամք է դրսեորել և փորձել է գիտական տեսք տալ այդ հրատարակությանը: Թեև իսկամ անհաջող և համարյա անընթեռնելի, փորձ է արված ընթերցողին ներկայացնել վավերագրի լուսանկարը: Ապա տրված է հայատառ պարսկերեն բնագիրը, ազրբեջանական արտասանությամբ, նույնպես բավական մեծ աղավաղումներով: Այնուհետև հայերեն և ուստեղ թարգմանություններն են, ինչպես նաև վավերագիրն ընթերցողի աղբեջաներեն բանավոր թարգմանության գրառումը, որը և հիմք է ծառայել հայերեն և ուստեղ թարգմանություններին²²:

Լուսանկարի ընդհանուր տեսքը հուշում էր, որ դա Սեֆյան շահերից մեկի հրովարտակն է, կնիքի վրա, թեև աղոտ, նշմարվում էր «Սաֆի» (صفى) անունը: Ինչպես կնիքի, այնպես նաև գրության ձեր ու այլ բնագրական հատկանիշների ուշադիր համեմատությունը շահ Սաֆիի (1629—1642) արգեն լուսած տեսած հրովարտակների հետ, այլևս կասկած չէր թողնում ասելու, որ հրովարտակը տրված է շահ Սաֆիի կողմից հիջրեթի 1048 (1638) թվականին:

Հայատառ պարսկերեն բնագրի համեմատումը լուսանկարի քիչ թե շատ ընթեռնելի տողերի հետ, ինչպես նաև նման հրովարտակների վերծանության փորձված մեթոդների կիրառումը, նպաստեցին վերացնելու բնագրի բոլոր աղավաղումներն ու վերականգնելու հրովարտակի պարսկերեն ամբողջական բնագիրը:

Շահ Սաֆիի սույն հրովարտակն աղբյուրագիտական որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն որպես երնշակի Մ. Կարապետի վանքից ցարդ մեզ հայտնի միակ պարսկերեն պաշտոնական վավերագիրը, այլ ավելի մեծ է նրա արժեքը՝ որպես զրի սեփականության, օգտագործման և զրաշափման վերը շարադրված ձեսերի մասին կարևոր տվյալներ պարունակող հավաստի սկզբնաղբյուր:

Ստորև տալիս ենք հրովարտակի վերականգնված պարսկերեն բնագիրն ու հայերեն թարգմանությունը:

هو

الملك لله

[مهر شاه صفى]

فرمان همایون شد آنکه چون درینولا عیسی فرطابیت که در معبد وازک اسرائیل واقعه در النجق تومان نخچوان میباشد پدرگاه چهانپناه آمد و بعرض رسانید که از قدیم الایام الى الان معمول است که از قریة مار الى آر یک بیل آب و از قریة ابرهونیس خمس آب به معبد وازک

²² Մ. Սմբատյանց, նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից երնշակայի և շրջակայից նորա, Տիֆլիս, 1904, էջ 476—481:

اسر ادیل مزبور جاری میشده الحال جمعی بخلاف شرع و حساب مانع میشود و درین باب استند عا حکم اشرف بعهده عالیجاه بیگلر بیگی چخور سعد و اهالی شرع انور نمود بنابرین مقرر فرمودیم که عالیجاه بیگلر بیگی چخور سعد و حاکم آنجا بحضور اهالی شرع انور بحقیقت رسیده هرگاه نموده واقعی بوده باشد مقرر دارند که حصه معینه آب مزبور را که از قدیم الایام الی الان بوانک مزبور جاری میشده باشد بحسب تور معمول قدیم و نهج استهوار سنت ساله شروع آنرا احتمال از مردم آنجا بخلاف حق و حساب مانع و مزاحم نشوند و بمقتضای قانون شرع و حساب عملنمایند و نوعی باشد که بجماعت مزبور سنتی واقع نشود درین باب قذعن دانسته از فرموده تخلق نورزند

تعزیراً فی شهر صفر سنہ ۱۰۴۸

Նա է:

Հշխանությունն աստծունն է:

Նահ Սաֆիի կնիքը

Արքայական հրաման եղավ այն մասին, որ օրերս Թուման-ե Նախշեանի Ալնջակում²³ զտնվող Խորայելի²⁴ աղոթավայրի և վանքի Եսայի վարդապետը եկավ Աշխարհի ապավենի դուռը և զեկուցեց այն մասին, թե հին ժամանակ-ներից իվեր մինչև օրս ընդունված է եղել, որ Մարտիար²⁵ զյուղից մեկ բահ չուր և Ապրակունիս զյուղի ջրի մեկ հինգերորդը հոսի դեպի հիշյալ Խորայելի վանքն ու աղոթավայրը, իսկ այժմ ոմանք հակառակ Շար'ի և անիրավ կերպով, արգելք են հանդիսանում: Նա խնդրեց, որ այս մասին Զուխուր-Սա'դի բեկլարը եկին և Շար'ի երեւլիներին ուղղված սրբազն հրամանագիր հրապարակիլի: Ուստի կարգադրեցինք, որ Զուխուր-Սա'դի բարձրաստիճան բեկլարը եկին և տեղի հաքիմը լուսավոր Շար'ի երեւլիների ներկայությամբ իրողությունը ստուգի և եթե ներկայացվածք համապատասխանում է իրականության, թող կարգադրեն, որ հիշյալ ջրի որոշյալ բաժինը, որ հին ժամանակ-ներից իվեր առ այսօր հոսել է դեպի հիշյալ վանքը, հնուց ընդունված կարգով և անցած տարիների նման շարունակի հոսել, և տեղի մարդկանցից ոչ ոք ապօրինի և անիրավ արգելք չհանդիսանա ու անհանգստություն շպատճառի: Թող վարդեն Շար'ի օրենքների և արդարության սկզբունքներով և այնպես լինի, որ հիշյալ համայնքի նկատմամբ անարդարություն տեղի շունենա:

Այս ընդունել որպես խիստ կարգադրություն և հրամանին շհակառակել:

Գրվեց 1048 թ. սաֆար ամսին (1638 թ. հունիս 14—հուլիս 12):

²³ Երնջակ:

²⁴ Երնջակի Ս. Կարապետի վանքը տեղի մահմեդականները Խորայել մարգարեի անունով կոչում էին «Խորայել փելղամբար», ինչպես որ Գարաջամբի Ս. Ստեփանոս Նախավիայի կամ Մաղարդա վանքը Գանիել մարգարեի անունով կոչվում էր «Գանիալ փելղամբար»:

²⁵ Գյուղն այժմ անվանվում է Բանանիար:

А. Д. ПАПАЗЯН

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ВОДОВЛАДЕНИИ
И УКАЗ ШАХА САФИ ОТ 1638 ГОДА

(Р е з ю м е)

История землевладения в средневековой Армении тесно связана с вопросом о водовладении, который, однако, по сей день не стал предметом серьезного научного исследования ввиду недостаточного изучения соответствующих источников и в частности архивных документов, а также отсутствия поныне научных публикаций большей их части.

В статье делается попытка вкратце обрисовать некоторые особенности водовладения, водопользования и водоизмерения в XVI—XVIII вв. и показать роль архивных и, в частности, официальных персидских документов в деле освещения этих вопросов.

В приложении даются также обнаруженный в 1904 г. М. Смбатянцем и восстановленный автором персидский текст указа шаха Сафи от 1638 г., подтверждающего водовладельческие права монастыря св. Карапета в Ерынджае, и его армянский перевод.

H. D. PAPAZIAN

LES DOCUMENTS D'ARCHIVES CONCERNANT LE DROIT DE PROPRIÉTÉ SUR L'EAU ET LE DÉCRET DE 1638 DE CHAH SAFI

(R é s u m é)

L'histoire de la propriété foncière en Arménie médiévale est étroitement liée au problème du droit de propriété sur l'eau, lequel, cependant, n'a pas fait jusqu'à présent l'objet d'une sérieuse analyse scientifique à cause de l'étude insuffisante des sources correspondantes, particulièrement des documents d'archives, et l'absence de publications scientifiques de la majorité de ces sources.

L'auteur de l'article esquisse brièvement quelques particularités du droit de propriété sur l'eau, du droit d'usage et de mesure de l'eau aux XVI—XVIII siècles et montre le rôle des documents d'archives et particulièrement des documents officiels persans dans l'éclaircissement de ces questions.

L'article comporte en appendice le texte persan, découvert en 1904 par M. Smbatiants et reconstitué par l'auteur, du décret de 1638 de Shah Safi, confirmant les droits de propriété sur l'eau du monastère St. Karapet de Yerindjak, et sa traduction arménienne.